

NEKOLIKO KRITIČKIH REFLEKSIJA O BAHROVOJ »ALTERNATIVI« I O NJEZINIM KRITIKAMA

Mojmir Križan

Jugoslavensko izdanje knjige R. Bahroa »Alternativa« (Globus, Zagreb, 1981.) izazvalo je brojne teorijske diskusije i rasprave. Casopis »Naše teme« su tim povodom u broju 7—8/1982. donijele, između ostalih, i osam kritičkih osvrta na Bahrovo djelo. Svrha ovog teksta jest dati osvrt na neke aspekte Bahrove knjige koji u spomenutoj diskusiji nisu obrađivani, kao i da prokomentira neke stavove iz rasprava koje po autorovom mišljenju leže na nedostatnoj recepciji Bahrova rada. U fokus analize stavljeni su: Bahrova analiza fenomena staljinizma, povijesna uloga realno egzistirajućeg socijalizma, problematika određenja povijesnog subjekta društvene transformacije u realnom socijalizmu, uloga saveza komunista kao organiziranog društvenog subjekta u procesu transformacije, problem državne i komunalne organizacije.

Autor zaključuje da je Bahro u svom radu dao jednu uspješnu kritiku realnog socijalizma, mada je u potrazi za društvenim subjektom transformacije precijenio spremnost i mogućnosti znanstveno-tehničke inteligencije da postane vodeća grupa u tom procesu. U odnosu na socijalističku alternativu ukazao je na nekoliko nužnih uvjeta za njeno ostvarenje: kulturnu revoluciju, ukidanje podjele rada u smislu doživotne radne specijalizacije, reorganizaciju društva i njegovu rekonstituciju kao organizacije komuna. Međutim, njegova koncepcija alternative ne sadrži cjelovitu konstrukciju komunalnog društvenog uređenja.

U broju 7—8/1982 »Naših tema« objavljeno je osam kritičkih osvrta na Bahrovu knjigu »Alternativa«, koja je, usprkos činjenici da je u Jugoslaviji prevedena s oko četiri godine zakašnjenja, sačuvala svoju aktualnost, posebno s obzirom na tendenciju zaoštavanja društveno-ekonomske krize u zemljama realnog socijalizma posljednjih nekoliko godina. Svrha ovog teksta je da se osvrne na neke aspekte Bahrove knjige, koji u spomenutoj diskusiji nisu obrađivani, kao i da prokomentira neke stavove izražene u toj diskusiji, koji počivaju na, po mom mišljenju, insuficijentnoj recepciji Bahrovog teksta.

O Bahrovoj analizi fenomena staljinizma

Jedan važniji, razmatrani problem je pitanje, u kolikoj je mjeri R. Bahro apologet staljinizma, odnosno ekskulpator Staljina. Odgovor na to pitanje

može se dobiti samo kroz odgovor na jedno drugo pitanje: da li, odnosno u kojoj mjeri i u kojem smislu Bahro smatra povijesni razvoj determiniranim, objektivno nužnim, odnosno podložnim ljudskom utjecaju? Da li je razvoj prirode i/ili društva jedan a priori determiniran i/ili od ljudske svijesti nezavisan proces, pri čemu svijest predstavlja samo epifenomen tog procesa ili ga samo reflektira, ili čovjek kao nosilac svijesti može na taj proces svjesno djelovati, tj. da li je čovjek samo proizvod prirode i povijesti ili sam stvara povijest? Jasno je da Bahro, koji sebe smatra marksistom, ne može prihvatiti ulogu čovjeka samo kao promatrača, već u njemu vidi biće prakse, biće koje u Marxovom smislu samo stvara svoju povijest. Stoga se na ovaj odgovor, koji afirmira određenu slobodu djelovanja čovjeka u prirodi i društvu odmah nadovezuje slijedeće pitanje: a kolika je ta sloboda čovjeka kao društvenog bića, koje i kolike su granice unutar kojih određeni društveni subjekt može utjecati na razvoj svog društva i prema tome na tok povijesnog procesa?

Odgovor na drugo pitanje nešto je složeniji: s jedne strane mora se uzeti u obzir objektivne uvjete koje revolucija zatiče, a s druge uvjete za daljnji razvoj što ih ona sama stvara vlastitom revolucionarnom akcijom. U odnosu na prvu grupu uvjeta, Bahro ukazuje na njihovu raznolikost u raznim dijelovima svijeta (raznolikost stupnja razvoja proizvodnih snaga, društvene strukture, kulturne tradicije i sl.), koja sili revolucionara da svoj koncept revolucije prilagodi tim uvjetima, koja mu međutim time istovremeno i ukazuje na slobodu da odstupi od nekog mogućeg apriornog ili univerzalnog obrasca revolucionarne akcije. U prilog tom obliku slobode Bahro daje argumente, na primjer, u svojoj kritici Marxove vezanosti za hegelijansku tradiciju, što dolazi do izražaja u obliku njegove metodičke hipoteze jedinstvenosti logičkog i povijesnog, koja uvijek onda izbija na površinu, kada Marx ustanovljenje tendencije logički ekstrapolira i zaključuje i te logičke zaključke interpretira kao povijesnu nužnost^{1,2}, te odatle dolazi do svog monolinearnog obrasca povijesnog razvoja: prvobitna zajednica — robovlasničko društvo — feudalizam — kapitalizam — socijalizam (komunizam). Radi sličnog cilja on analizira i Lenjinovu analizu ruskog društva u »Razvoju kapitalizma u Rusiji« i ukazuje na njegovo pretjerano naglašavanje kapitalističkih elemenata a zanemarivanje ostalih što ga je spriječilo da spozna njihovu posebnost, njihovu specifičnu razliku u odnosu na zapadnoevropski feudalizam i apsolutizam, tj. njihov karakter azijskog načina proizvodnje³. Radi istog cilja Bahro modificira Marxov obrazac razvoja i ukazuje na **višestruke** mogućnosti razvoja nakon prevazilaženja prakomunizma: ovaj se može razviti u robovlasničko društvo, feudalizam/kapitalizam i azijski način proizvodnje.

Koje su, međutim, granice slobode revolucionarne akcije unutar određenih prirodnih i društveno-ekonomskih uvjeta? S obzirom na već pokazanu kvalitativnu različitost tih uvjeta od slučaja do slučaja, nemoguće je dati

1) Budući da imam na raspolaganju samo njemačko izdanje Bahrove knjige (Rudolf Bahro: Die Alternative, Rowohlt Taschenbuch Verlag, Reinbek bei Hamburg, 1980), u daljnjem ću tekstu opaske koje se odnose na to izdanje označiti sa »Die Alternative«, a one koje se odnose na jugoslavensko izdanje (R. Bahro: Alternativa, Globus, Zagreb 1981) s »Alternativa«.

2) Die Alternative, str. 39.

3) Ibid., str. 72—3.

neku kvantitativnu i općevažeću mjeru te slobode, već se ona mora odrediti kvalitativno i za svaki pojedini slučaj. Na primjer, u prvim godinama nakon oktobarske revolucije može se govoriti o slobodi izbora između totalne diktature i NEP-e. NEP je, međutim, rezultirala u jačanju kulaka, koji su ucjenjivali sovjetsku vlast i time je prisilili na kolektivizaciju poljoprivrede jer bi u protivnom, po Bahru, Sovjetski Savez još i danas bio agrarna zemlja na putu kapitalističkog razvitka⁴. Ova kolektivizacija, kao i postojeći spektar političkih nazora radnika i seljaka, iziskivali su učvršćenje komunističke partije kao radničke avangarde koja provodi diktaturu proletarijata i zato sebi podvrgava cijelo stanovništvo koja prema njemu nastupa kao odgajatelj, služi se sindikatima i ostalim društvenim organizacijama kao transmisijama svojih direktiva i koja stoga sama ostaje bez odgajatelja⁵. S druge strane, time što se odlučio na administrativno upravljanje društvom i privredom, Lenjin je izgradio i stavio u pogon jedan mehanizam koji posjeduje vlastitu dinamiku i zakone razvoja i time suzio stupnjeve slobode djelovanja svojih nasljednika, kao i spektar njihovih mogućih reakcija u konfliktu s kulacima. Iako je pred kraj života primijetio svoju grešku, Lenjin više nije stigao da je korigira, duh je već bio napustio bocu. Odavde slijedi da su se na probleme koje je sa sobom donijela NEP mogle očekivati samo administrativne reakcije koje se oslanjaju na instrumente državne prisile. Bahro ukazuje na nesposobnost nosilaca oktobarske revolucije, posebno Trockoga, da se prilagode razvoju koji su sami inicirali i koji se počeo udaljavati od njihovih koncepcija. Staljin je stekao moć u novoj birokratiziranoj državi upravo zato što je to bio u stanju. Njegov prostor slobode je međutim iz spomenutih razloga bio vrlo ograničen: da je bio nadareniji mogao je izbjeći ekstreme terora, ali jedva nešto više od toga⁶.

U čemu je dakle bit Bahrove metode objašnjenja povijesnog razvoja, i kakav status ima odnosno koju ulogu igra u odatle rezultirajućoj koncepciji povijesti sloboda čovjeka? On pokušava da svaki korak povijesti objasni najvažnijim razlozima koji su do njega doveli, što ga čine razumljivim, što može ostaviti utisak da se radi o determinističkoj interpretaciji ako se ispusti iz vida da Bahro u kontekstu svoje analize fenomena staljinizma ne analizira povijesne mogućnosti, već stvarnu povijest. Drugi razlog za takav utisak može bez sumnje biti činjenica da njegova koncepcija ne pretpostavlja da je današnje stanje razvoja društva u zemljama realnog socijalizma **željeni** rezultat jednog historijskog projekta tog istog socijalističkog društva, već da ona ostavlja slobodan prostor za interpretaciju stvarnog razvoja pomoću neke varijante »lukavstva uma« ili nekog od čovjeka nezavisnog zakona povijesti. U stvari, Bahro kaže samo to da čovjek u svakoj situaciji ima određenu slobodu izbora, i da time što čini takav izbor mijenja mogućnosti izbora onih koji su pogođeni posljedicama njegovog djelovanja na osnovi tog izbora. U slučaju kada takav izbor rezultira stvaranjem velikih, inertnih društvenih organizacija, pogotovo kada te organizacije preuzimaju kontrolu velikog

4) Ibid., str. 85.

5) Vidi treću Marxovu tezu o Feuerbachu.

6) Die Alternative, str. 97.

dijela društvenih aktivnosti, može se govoriti o sužavanju slobode onih koji su prisiljeni djelovati u okvirima koje su postavile te organizacije.

U svjetlu ove interpretacije Bahrovog shvaćanja povijesne nužnosti razmotrit ću interpretacije V. Mikecina⁷ i A. Marušića⁸. V. Mikecin tvrdi da se Bahro služi jednom nedijalektičkom i nehistorijskom dogmatsko-strukturalističkom metodom, čiji je prvi aksiom da je čovjek »vox flatus«⁹, te prema »kojoj postoji povijest i povijesni svijet bez ljudi kao njezinih subjekata«¹⁰ i prema tome treba »ponajprije zaboraviti da on postoji uopće kao čovjek«¹¹ da bi se izgradila istinska znanost o čovjeku i društvu. On, želeći ukazati na ulogu subjektivnog faktora, pita: »Nisu li nešto proizveli izravno i neki drugi faktori (osim azijskog načina proizvodnje, M. K.): na primjer, odnos konkretno danih i revolucionarnom situacijom stvorenih nastavnih snaga u Rusiji, zatim pitanje uloge i ustrojstva partije, odnos partije i klase, niz krivih fundamentalnih procjena i odluka partije, točnije, njezinih vodećih ljudi, te odsutnost elementarnih demokratskih normi u radu i životu te partije?«¹²

Tvrđnja da je kod Bahra glas čovjeka samo jedan »vox flatus« može se vrlo jednostavno opovrći ne samo spomenutom interpretacijom njegovog shvaćanja uloge subjekta i objekta u povijesnom razvoju, već i jednostavnim ukazivanjem na njegovo inzistiranje na »višku svijesti«. Iako Bahro upotrebljava taj pojam prvenstveno u odnosu na današnje građane država realnog socijalizma, može se pretpostaviti da bi se složio s time da su barem vodeći slojevi i neposredno nakon oktobarske revolucije raspolagati takvim »viškom svijesti« i, prema tome, bili u stanju da djeluju kao svjesni povijesni subjekti. Time je potvrdno odgovoreno i na spomenuto pitanje V. Mikecina: doista su neposredno nakon revolucije, kako kaže Mikecin, i u čemu se slaže s Bahrom, postojale različite opcije razvoja! Međutim, neke nisu ostvarene jer bi njihovo ostvarenje značilo napuštanje ciljeva revolucije, neke su napuštene radi dnevne političke pragmatike, neke nisu spoznali vođe revolucije i konačno, kod nekih je u igri puki slučaj. Tako je i donesena odluka u korist birokratizacije partije a time indirektno i u korist Staljina, a on je našao unutar i izvan partije društvene snage na koje se mogao osloniti i kojima se mogao poslužiti kao instrumentima svoje strahovlade. A koji su razlozi tog pragmatizma? Bahro pokazuje da su ustrojstvo partije, njezin odnos s klasom, odsustvo demokratskih normi u njezinom radu i životu itd. posljedice upravo naslijeđene kulture i svijesti ljudi kao nadgradnje azijskog načina proizvodnje. Nije li Lenjin, upravo iz tih razloga, bio prisiljen da razvije koncepciju partije »novog tipa«, koja se bitno razlikovala od Marxove koncepcije političke partije? Ta se koncepcija s jedne strane pokazala uspješnom u ondašnjem društveno-ekonomskom kontekstu carske Rusije i kasnije Sovjetskog Saveza, s druge strane međutim, i to iz istih razloga kulturne i ekonomske zaostalosti, podložnom Staljinovoj zloupotrebi i falsifikaciji. Lenjin je svojim odlukama

7) V. Mikecin: Bahrova kritika ili opravdanje staljinizma?, Naše teme 7—8/1982, str. 1212.

8) A. Marušić: Kritika kao apologija, Naše teme 7—8/1982, str. 1225.

9) Mikecin, *ibid.*, str. 1214.

10) *Ibid.*, str. 1215.

11) *Ibid.*, str. 1216.

12) *Ibid.*, str. 1219.

koje su omogućile birokratizaciju društva s jedne strane stvorio jednu veoma glomaznu i inertnu organizaciju, koju su njegovi nasljednici morali preuzeti kao društveni faktum, a s druge strane svojim je teoretskim opravdanjem razvoja birokracije omogućio Staljinu da to opravdanje poopći i apsolutizira.

Bahro, prema tome, ne tvrdi da je staljinizam bio povijesni fatum, ali ga njegova metoda rekonstrukcije povijesnih događaja, polazeći od ciljeva i raspoloživih alternativa akcije pojedinih važnih povijesnih subjekata navodi na zaključak da jedan **bitno** drugačiji razvoj u Sovjetskom Savezu nije bio moguć, pri čemu se izraz »bitno drugačiji« ne odnosi na broj ljudskih žrtava staljinizma, već na oblike društvenog uređenja nakon revolucije. On ne tvrdi da je za »prvobitnu akumulaciju kapitala« bila potrebna diktatura staljinističkog tipa, već samo da je za nju bila potrebna **stabilna diktatura**, te da bi bez nje industrijalizacija bila »beskrajna muka«. On ne vidi historiju funkciju realnog socijalizma u izgradnji demokratskih društvenih odnosa, već u oslobođenju od imperijalizma i akumulaciji kapitala pri čemu ne opravdava despotske metode, već samo ukazuje na njihovu neizbježnost. Po mom mišljenju može mu se predbaciti samo to da ne ukazuje na jedan bitan propust ondašnjih najvažnijih subjekata revolucije: na njihovu relativnu zatvorenost etičkoj refleksiji, na njihovu tendenciju da moralno opravdaju svaki revolucionarni akt i nesposobnost da uvide historijski značaj razlike ontološkog statusa sredstva i cilja tih akcija: sredstva su uvijek već tokom same akcije **realno postojeća** i zato njihova upotreba ulazi u povijest kao nepobitna činjenica dok ciljevi sve do njihovog ostvarenja ostaju samo projekti, povijesne anticipacije, koje mogu ostati a često i ostaju neostvarenima, što zabranjuje upotrebu sredstava koja svojim karakterom ili indirektnim posljedicama proturječe postavljenom cilju.

Iz spomenutoga slijedi da Bahro ostavlja dovoljan prostor slobode akcije svakom povijesnom subjektu, da se na njegovo povijesno djelovanje mogu primijeniti kriteriji moralnog suda. Međutim, njegova analiza nije moralistička, već sociološko-politološka. Te dvije činjenice isključuju mogućnost da mu se predbacuje pokušaj ekskulpacije¹³ Staljina. Bahro bez sumnje osuđuje Staljina moralno ali u okviru svoje znanstvene spoznaje može utvrditi samo konkretne povijesne uvjete i granice njegove slobode djelovanja, te potražiti razloge pojedinih njegovih odluka. Povrh toga, proturječno je s jedne strane tvrditi da Bahro zaboravlja utjecaj čovjeka u povijesti, tj. da čovjeka smatra marionetom povijesti, a s druge mu strane predbacivati da intendira ekskulpaciju jednog takvog čovjeka što implicira da on (Bahro) polazi od mogućnosti primjene moralnih kriterija na njegovu ulogu u povijesti.

U sličnu grešku upada i A. Marušić kad tvrdi: »Bahro uopće ne mari za demokraciju« i »Po njemu ispada da je Staljin u biti radio dobro«¹⁴. Smisao i svrha Bahrovog rada je upravo i traženje demokratske alternative realnom socijalizmu, što ga naravno ne sprečava da spozna sociološku činjenicu da u Sovjetskom Savezu nakon oktobarske revolucije nisu postojali uvjeti za industrijalizaciju na demokratskoj osnovi. U odnosu na Marušićev aksiološki pristup Bahrovom sudu o Staljinu vrijedi moja argumentacija protiv sličnog

13) Kako to čini V. Mikecin.

14) A. Marušić, *ibid.*, str. 1230.

pristupa V. Mikecina: kao što njegova knjiga nije ekskulpacija, tako nije ni apologetika¹⁵ staljinizma.

O povijesnoj ulozi realno egzistirajućeg socijalizma

Bahro vidi dvije osnovne povijesne funkcije realnog socijalizma: oslobađanje privrede od imperijalističke penetracije i eksploatacije i brz razvoj industrije na osnovi samostalne akumulacije kapitala. Lako je vidjeti da je on u oba slučaja u pravu: čitav niz pojava, počevši od Lenjinove analize imperijalizma, pa sve do današnjih napora Sovjetskog Saveza da sačuva paritet sa SAD na području naoružanja ukazuje na potrebu sprečavanja penetracije utjecaja razvijenih kapitalističkih zemalja na njegov ekonomski i politički razvoj. Postojanje tih imperijalističkih tendencija dokazuju teorije međunarodne eksploatacije radne snage, nejednake razmjene i strukturalnog nasilja koje nalaze svoju empiričku potvrdu u današnjem stanju tzv. trećeg svijeta. S druge strane i teza o primatu akumulacije kapitala nalazi svoju potvrdu u ekonomskoj politici Sovjetskog Saveza i u izjavama njegovih rukovodilaca. Kao što se historijska misija građanske klase na području ekonomije svodi na akumulaciju radi ekspanzije proizvodnje i ekspanziju proizvodnje radi akumulacije, tj. na akumulaciju radi akumulacije, tako je taj isti cilj sebi postavio i realni socijalizam i konsekventno proglasio primat proizvodnje sredstava za proizvodnju pred onom potrošnih dobara i postavio sebi cilj dostići i prestići razvijene kapitalističke zemlje na području proizvodnje i potrošnje. Ta je orijentacija omogućila proširenu reprodukciju birokracije kao i reprodukciju spomenutog primata, budući da je proizvodnju sredstava za proizvodnju lakše birokratski planirati i kontrolirati ona je stimulirala deklariranje rada kao časti i slave, tj. razvoj sovjetske verzije u protestantizmu ukorijenjene radne etike, kao i podvrgavanje ljudske jedinice proizvodnji.

Te je neizbježne zadatke trebao obaviti pod izvanredno nepovoljnim uvjetima: agresivno kapitalističko okruženje ostalo je nepromijenjeno i nakon revolucije a kapital je trebalo akumulirati razaranjem strukture i eksproprijacijom stagnirajuće poljoprivrede (za razliku od feudalizma, koji u sebi razvija snage koje će ga prevesti u kapitalizam azijski je način proizvodnje stagnantan uslijed zavisnosti proizvodnih jedinica od centralne uprave proizvodne infrastrukture). Odatle je proizašla struktura privrede i društva zemalja realnog socijalizma: zadržavanje vertikalne i horizontalne podjele rada, birokratizacija društva i partije, povratak na građansku strukturu porodice s dodatnim opterećenjem žene na radnom mjestu, konzervativnost i stroga selektivnost u sistemu obrazovanja i sl.

Međutim, dva spomenuta zadatka, tj. borba za nacionalnu samostalnost radi nesmetane akumulacije kapitala su zadaci koji se postavljaju i pred svaku zemlju na putu kapitalističkog razvoja. Nakon što su oni ostvareni, makar i pomoću jednog nekapitalističkog ili, kako Bahro kaže, protosocijalističkog razvoja, kao što je to sada slučaj u zemljama realnog socijalizma,

15) Kako to tvrdi A. Marušić.

postavlja se pitanje: a što dalje? Nakon što su nekapitalističkim putem ostvareni nužni uvjeti za rad jedne samostalne kapitalističke privrede nameće se kao alternativa birokratskom upravljanju prijelaz, tj. povratak na kapitalizam, pogotovo kad se ima u vidu iskustvo razvijenih kapitalističkih zemalja, da visok nivo ekonomskog razvoja nije dovoljan uvjet za prijelaz u socijalizam. Razlog tom, na prvi pogled paradoksalnom zaključku je jedan fundamentalan Bahrov propust u njegovoj kritici realnog socijalizma. Naime, on je mišljenja da prijelaz u socijalizam odnosno izgradnja socijalizma predstavljaju zadatke koji se postavljaju tek **nakon** što su prethodna dva ispunjena, tj. nakon završetka procesa samostalne industrijalizacije.¹⁶ Time ponavlja grešku službene sovjetske doktrine koja također razvoj Sovjetskog Saveza dijeli u dvije odvojene faze: fazu prisilne industrijalizacije i fazu naglog skoka u komunizam. Taj koncept, međutim, implicira odlaganje razvijanja specifično socijalističkih elemenata u društveno-političkoj i kulturnoj nadgradnji, socijalističkih međuljudskih odnosa, ukratko, stvaranje socijalne, kulturne, obrazovne, psihičke itd. baze koja u sebi sintetizira pozitivne elemente građanskog društva i princip socijalističkog podružtvoavljenja, što ima za posljedicu da u trenutku kada je osnovna industrijalizacija završena u društvu ne postoje grupe ili slojevi koji bi mogli postati nosioci daljnjeg razvoja u smjeru alternative¹⁷. Taj nedostatak ponovo ukazuje na već spomenuti Bahrov propust da analizira problematiku odnosa ontološkog statusa sredstava i cilja, pogotovo u slučajevima kada upotrebljena sredstva u nekim svojim elementima stoje u suprotnosti s postavljenim ciljem.

D. Strpić¹⁸ argumentira protiv Bahrovog naglašavanja prioriteta političke sfere u njegovoj analizi strukture realnog socijalizma. On ne vidi osnovni problem realnog socijalizma u gotovo neograničenoj vlasti birokracije, već u načinu proizvodnje koji je određen kapitalom. Smatra da Bahro izjednačava pravo vlasništva s realnim vlasništvom, te misli da je za promjenu realnog vlasništva dovoljno stjecanje, odnosno revolucionarno osvajanje prava vlasništva, dok se u stvarnosti društvena moć birokracije izvodi iz načina proizvodnje koji je karakteriziran vlašću birokracije nad kapitalom. Bahro, međutim, nipošto nije toliko naivan da ne razlikuje jurističku kategoriju vlasništva od stvarnog raspolaganja proizvodnim sredstvima. On samo ukazuje na jednu povijesno i sistematski nepobitnu činjenicu da se u sistemu realnog socijalizma ne konstituiraju odnosi u proizvodnji, industrijski način proizvodnje i sl., birokratsku nadgradnju, već upravo obrnuto, ta nadgradnja konstituira proizvodne odnose. Ne postoji i ne može postojati način proizvodnje koji se zasniva na integralnom, centralnom i politički upravljenom planiranju koji sistemski i historijski postoji **prije** upravljačke birokracije i koji u toku svog razvoja konstituira tu birokraciju, već upravo obrnuto birokracija podvrgava svojoj političkoj i ekonomskoj kontroli proizvodne snage da bi na njihovoj osnovi konstituirala po svom nahođenju proizvodne odnose. Bahro polazi to toga da je sistem realnog socijalizma neobjašnjiv

16) Bahro: »Tek sada, kad je taj zadatak uvelike riješen, u Sovjetskom je Savezu na dnevnom redu borba za socijalizam«, Alternativa, str. 3.

17) Na taj ozbiljan nedostatak Bahrove analize s pravom ukazuje V. Mikecin.

18) Dag Strpić: O »azijskom načinu proizvodnje«, Naše teme 7—8/1982, str. 1232.

ako se ne uzme u obzir relativno samostalna uloga centralne državne, tj. političke vlasti, što isključuje simplifikatorsku tezu da je ta vlast jednoznačna funkcija proizvodnih odnosa i sredstava proizvodnje, što nije teško pokazati povijesnim primjerima kao što je slučaj Njemačke između dva svjetska rata, kada je najprije 1933. godine na osnovi nepromijenjenog načina proizvodnje politički sistem doživio abruptnu promjenu od građanske parlamentarne demokracije k nacionalsocijalističkoj totalitarnoj diktaturi da bi nakon te političke promjene nova politička moć bitno promijenila strukturu pa i sam način proizvodnje¹⁹. U istom smjeru argumentira Engels interpretirajući Marxa kada kaže: »Prema materijalističkom shvaćanju povijesti u krajnoj je liniji odlučujući moment u povijesti produkcija i reprodukcija stvarnog života. Više nismo ni Marx niti ja ikada tvrdili. Ako to sada netko u tom smislu izvrne, da je ekonomski moment jedino odlučujući, onda on pretvara ovu rečenicu u jednu beznačajnu, apstraktnu, apsurdnu frazu.«²⁰

To pojednostavljeno tumačenje Marxa zavodi Strpića da iz industrijskog načina proizvodnje izvede odnos kapitala kao neizbježne proizvodne odnose i time proturiječi samom Marxu: »Dakle, industrijski pogon, njemu pripadajući način rada i oblik ekonomske strukture (tvornički sistem), kao takav i dok je takav, ima zakonitosti koje u osnovi vrijede bez obzira na manipulacije političkoekonomskih i privrednih sistema i njihovu ovakvu ili onakvu svijest o sebi . . . To su, kako god ih obrtali i okretali ili im pokazivali leđa, u osnovi, zakonitosti kapitala. Jer industrija je i historijski i logički — pogon neposredne proizvodnje kapitala, neodvojivi dio kapitalskog načina proizvodnje«²¹. Implikacije te tvrdnje su dalekosežne: s jedne strane ona implicira da ne postoje bitne razlike društvenih sistema kapitalizma i realnog socijalizma, što se protivi svim dosadašnjim teorijama o realnom socijalizmu, i što bi doduše objasnilo npr. pokušaje zemalja realnog socijalizma da uvozom kapitalističke tehnologije perpetuiraju svoj društveni sistem u krizi ali ostavilo neobjašnjenom činjenicu da su ista proizvodna sredstva u tim zemljama nekoliko puta manje produktivna nego u kapitalizmu. S druge strane, ona implicira da je socijalističke društvene odnose nemoguće izgraditi u industrijskom društvu, što također eklatantno proturiječi Marxu. Ne može se izbjeći pitanje da li D. Strpić zaista misli da se komunistički cilj »svako prema sposobnostima, svakome prema potrebama« može ostvariti bez industrijske proizvodnje i da li smatra razvoj samoupravljanja u Jugoslaviji nemogućim, unaprijed na propast osuđenim projektom zato što je osnovna jedinica samoupravljanja u većini slučajeva industrijska radna organizacija?²²

19) Kao eklatantan primjer u prilogu toj tezi može se spomenuti činjenica da je u Njemačkoj 1944. godine 7,5 milijuna stranih radnika nadomještalo 11 milijuna Nijemaca pod oružjem. Od toga su 1,8 milijuna bili ratni zarobljenici, dok je veći dio preostalih bio doveden na prisilni rad iz okupiranih područja. Svi su bili svrstani u kategoriju »podljudi« i maksimalno eksploatirani.

20) »Nach materialistischer Geschichtsauffassung ist das in letzter Instanz bestimmende Moment in der Geschichte die Produktion und Reproduktion des wirklichen Lebens. Mehr hat weder Mahr noch ich je behauptet. Wenn nun jemand das dahin verdreht, daß ökonomische Moment sei das einzig bestimmende, so verwandelt er jenen Satz in eine nichtssagende, abstrakte, absurde Phrase«, pismo Engelsa Josephu Blochu, Marx-Engels Werke, Dietz Verlag, Berlin, str. 436.

21) D. Strpić, *ibid.*, str. 1239—40.

22) Jasan i adekvatan odgovor na ta pitanja može se naći u veoma jasnom i konzekventnom članku Đ. Pribičevića: Politika i ekonomija u »realnom socijalizmu«, Naše teme 7—8/1982, str. 1242.

Problematika određenja povijesnog subjekta društvene transformacije u realnom socijalizmu

Bahro je uvjeren da su već danas u realnom socijalizmu prisutni bitni materijalni faktori koji dozvoljavaju i zahtijevaju socijalističku transformaciju društva — visok nivo tehničkog znanja i razvijene proizvodne snage i da ta materijalna baza stoji u oštroj proturječnosti sa sklerotičnim birokratskim političkim, društvenim i ekonomskim sistemom²³. Da bi pokazao da njegova »alternativa« predstavlja jednu realističnu perspektivu, on mora pokazati društvene subjekte od kojih se može očekivati da postanu nosioci procesa transformacije. Zato Bahro analizira postojeću društvenu podjelu rada i nalazi osnovnu diferencijaciju između tzv. »općeg« i »partikularnog« rada. »Opći rad« obuhvaća političke, znanstvene, umjetničke i filozofske djelatnosti, koje od njihovih djelatnika zahtijevaju visoku intelektualnu kompetenciju i sposobnost refleksije na društveni totalitet. Ta refleksija omogućava socijalnu sintezu i određenje vlastitog mjesta u tom totalitetu, odakle rezultira subjektivna sloboda djelovanja unutar društva. »Partikularni rad« je suprotno tomu ograničen na manja područja procesa društvene reprodukcije što njegovim nosiocima u mnogim slučajevima onemogućava uvid u strukturu totaliteta, sili ih da zauzmu subalterne društvene položaje, i sprečava ih da razviju interes i sposobnost da aktivno utječu na društveni proces radi svog oslobođenja iz partikularnosti i subalterniteta.

Potencijal za društvenu transformaciju može se, dakle, očekivati samo kod onih društvenih grupa koje raspolazu dovoljno visokom intelektualnom kompetencijom odakle Bahro izvlači zaključak da se Marx prevario kada je očekivao konstituciju svjetskog proletarijata kao revolucionarne klase²⁴. U stvarnosti radnici su mentalno fiksirani na vladajuće slojeve društva u kojima žive, njihove neposredne potrebe su uvijek konzervativne i nikad pozitivno ne anticipiraju neki novi oblik društvenog života²⁵. Stoga je za društvenu transformaciju potrebna inicijativa gornjih društvenih slojeva s kojima se masa može identificirati i koji su u stanju da ju organiziraju i pokrenu²⁶. Određenim viškom intelektualne energije, tzv. »viškom svijesti« raspolazu doduše i niži društveni slojevi, ali je on s jedne strane manji nego kod gornjih slojeva, a s druge strane, više je apsorbiran tzv. »kompenzirajućim potrebama«.

Novi srednji društveni sloj, od kojeg Bahro očekuje da postane nosilac društvene transformacije, razvija se u proizvodnom procesu. To je sloj naučno-tehničke inteligencije. Ta se inteligencija s jedne strane nalazi u podređenoj poziciji u odnosu na upravu dok je, s druge strane, zahvaljujući višoj nobrazbi stekla dobre uvjete za razvoj sposobnosti sintetičkog mišljenja. Osim toga, znanstveno-tehnička inteligencija zauzima u postojećim odnosima proizvodnje vodeća mjesta, što ju osposobljava da u očekivanom društvenom pokretu autonomno djeluje.

23) Die Alternative, str. 203—4.

24) Ibid., str. 164.

25) Ibid., str. 124.

26) Ibid., str. 124—5.

Da bi se transformativna potencijala pretvorila u starnu društvenu praksu, u transformativnu akciju, potrebna je jedna radikalna transformacija strukture subjekta, koja se sastoji od raskidanja veza svijesti s otuđenim stvarima u carstvu nužnosti, tj. u svijetu otuđenog rada, kao i u području kompenzirajućih potreba, a s druge strane razvoj tzv. emancipativnih interesa uz pomoć introspektivne metode koju Bahro naziva »putem u unutrašnjost subjekta«. Na osnovi čega on vjeruje da jedna takva preorijentacija interesa subjekata doista predstoji ili da je osnovano očekivanje da se relativno lako može inducirati? Na to pitanje on ne daje nikakav konkretan odgovor već samo ukazuje na neke, u tom smislu relevantne, elemente i mogućnosti današnje društvene stvarnosti, kao npr. na opasnosti nastavljanja dosadašnjeg razvoja svjetskog društva (opasnosti antagonizma pojedinaca, grupa i naroda)²⁷, poziva se na Hölderlinov »Patmos«²⁸ i spominje da marksizam uključuje i mogućnost da biće odredi svijest da bi ona odredila jedno novo biće²⁹, kao što danas razvoj sredstava proizvodnje omogućava čovjeku da jedan dio svoje mentalne energije iskoristi za razmišljanje o rekonstrukciji društva. Velika očekivanja Bahro veže i na odgoj i obrazovanje: u sferi institucionaliziranog obrazovanja on zahtijeva jedan sitem otvoren svima i to na svim nivoima u kojem se obrazuje ne samo intelekt, već i emocije i mašta, jer upravo estetsko obrazovanje apelira na integralno »ja« čovjeka. Od ljudi koji su u svom procesu obrazovanja usvojili osnovne dijalektičkih struktura filozofije, kibernetike, matematike i umjetnosti on očekuje da budu u stanju da shvate najvažnije i opće društvene odnose, kao i da u kratkom roku steknu potrebna specijalistička znanja za društveno neophodan rad na bilo kojem radnom mjestu u sistemu društvene podjele rada³⁰. Od takvog svestranog obrazovanja i od razmišljanja o opasnostima koja čovječanstvu prijete ako se nastavi kretati sadašnjim smjerom Bahro očekuje nastajanje jedne nove strukture ličnosti, integralne strukture subjekta, čija je glavna karakteristika pomirenost uma i nagonске strukture čovjeka kao prirodnog bića, pomirenost kulture i prirode³¹ i koja je spremna da se angažira na transformaciji realnosti da bi ju prilagodila svojoj novoj strukturi.

Takva argumentacija nameće mnoga pitanja. Najprije upada u oči već spomenuti aporem da Bahro vidi povijesnu funkciju realnog socijalizma isključivo u autonomnom razvoju proizvodnih snaga uz zanemarivanje stvaranja specifičnih kulturnih i psihičkih preduvjeta potrebnih za prijelaz u »alternativu«, da bi u gornjem argumentu tvrdio da za to potreban višak svijesti već postoji kod nekih društvenih slojeva, kao i da su sazreli uvjeti za rekonstrukciju odgojnog sistema radi obrazovanja ljudi, da bi oni postali još sposobniji da svoj višak svijesti mobiliziraju za emancipativne akcije. Međutim, ne stoji li ljudima u razvijenim kapitalističkim zemljama Evrope

27) Ibid., str. 210.

28) »Wo aber Gefahr, ist wöchst das Rettende auch«.

29) Die Alternative, str. 212.

30) Ibid., str. 147.

31) Ovdje se Bahro oslanja na Marxova razmišljanja o komunizmu kao identifikaciji humanizma s naturalizmom u njegovim »Ekonomsko-filozofskim rukopisima« (Marx-Engels Werke, Ergänzungsband 1, str. 536).

na raspolaganju još veći višak svijesti (kako ga Bahro definira), jer im je dnevno radno vrijeme kraće, nisu li oni još više angažirani zadovoljavanjem kompenzirajućih potreba, nije li kod njih razvijena svijest o opasnostima nuklearnog rata, zagađenosti čovjekove okoline i sl., te konačno, nije li njihov obrazovni sistem i sadržajno i organizacijski mnogostraniji od istočnoevropskog? Pozitivan odgovor na ta pitanja zahtijevao bi od Bahra da skrene svoj pogled na zapad i počne razmišljati o reakciji istočne Evrope na socijalističke transformacije koje se na osnovi njegovih vlastitih premisa mogu očekivati u zapadnoj³².

Drugo važno pitanje odnosi se na revolucionarnost tehničke i naučne inteligencije. Bahro vjerojatno ima pravo kada tvrdi da je inženjer zahvaljujući svojoj višoj naobrazbi bliži filozofiji nego kuharica³³, međutim, ne može se poreći činjenica da specijalistička znanstveno-tehnička kvalifikacija ne osposobljava kao takva nikoga za sintetizirajuće društveno mišljenje, što očito potvrđuje široko rasprostranjena specifičnost tih kadrova, već da stjecanje sposobnosti takvog mišljenja od njih zahtijeva dodatni obrazovni i misaoni napor, dok su s druge strane kadrovi većinom materijalno zainteresirani da se uključe u vladajuće proizvodne odnose pa makar i na nekoj subalternoj poziciji. Tome u prilog govori i činjenica da ti kadrovi u okviru hijerarhijske strukture svojih radnih organizacija često dolaze na vodeće pozicije koje se zasnivaju na njihovom stručnom znanju, tako da u odnosu na svoje podređene kao objekte mogu igrati ulogu subjekta i time kompenzirati frustraciju koja proizlazi iz njihovog subalterniteta u odnosu na vodeće slojeve u društvu.

Kao drugi argument protiv tog Bahrovog očekivanja može se spomenuti njegovo vlastito naglašavanje potrebe reforme subjektiviteta kroz naglašavanje njegovih nagonskih, naturalističkih, estetskih itd. komponenata i njihovu sintezu s intelektom. Da bi postigli tu sintezu krugovima znanstveno-tehničke inteligencije u današnjim industrijskim društvima vjerojatno je zaista potreban jedan novi sitem institucionaliziranog obrazovanja. Međutim, u tim istim društvima već postoje segmenti čije su misaone i kognitivne strukture čulno i emotivno orijentirane, naime, tzv. donji društveni slojevi, čitaj: radnička klasa i to zahvaljujući činjenici da radnici nisu obrazovani u smjeru neke uske apstraktne specijalističke stručne kvalifikacije. Odatle slijedi da je moguće, ostajući u okviru Bahrovih premisa, argumentirati protiv njegovog prenamaglašavanja očekivane uloge znanstveno-tehničke inteligencije a u prilog tvrdnji da je radnička klasa, barem u sadašnjem razvojnom trenutku, pogodniji subjekt društvene transformacije. A to, osim praškog proljeća 1968. godine, koje je bilo inicirano društvenom elitom, i koje je, kao konkretno povijesno iskustvo, po svemu sudeći, bitno utjecalo na smjer i rezultate Bahrove analize, potvrđuju posebno događaji u Poljskoj nakon ljeta 1980. (pri čemu nipošto ne želim stavljati u pitanje ulogu poljskih intelektualaca prije i za vrijeme pokreta »Solidarnosti«).

32) Upravo je to učinio Adam Schaff u svojoj najnovijoj knjizi »Die kommunistische Bewegung am Scheideweg« (Komunistički pokret na raskršću), Europa Verlag, Beč 1982, a po svemu sudeći u međuvremenu i Bahro, ali tek nakon prisilnog napuštanja Njemačke Demokratske Republike.

33) Die Alternative, str. 146.

I konačno, valja spomenuti da je sociološka diskusija o emancipativnom potencijalu znanstveno-tehničke inteligencije danas (a i u vrijeme dok je Bahro pisao »Alternativu«), dovela do spoznaja koje ne opravdavaju njegov optimizam. Optimizam u odnosu na pozitivne društvene efekte moderne tehnike bio je naročito rasprostranjen tokom šezdesetih godina u Francuskoj³⁴ i Njemačkoj³⁵, kada su sociolozi očekivali da tehnički napredak u smjeru automatizacije proizvodnje ima za posljedicu stapanje radništva i znanstveno-tehničke inteligencije u jednu novu, visokokvalificiranu radničku klasu, koja će moći preuzeti na sebe zadatke upravljanja proizvodnim procesima. Ta se nada zasnivala na uvjerenju da će nove tehnologije zahtijevati od radnika, a posebno od inženjera, visok stupanj obrazovanja, uvid u strukturu proizvodnog procesa, kao i ulogu tog proizvodnog procesa u ukupnoj strukturi razviti osjećaj odgovornosti prema društvu i interes za politiku svoje radne organizacije i cijelog društva, te da će se na osnovi tog uvida i osjećaja odgovornosti boriti za demokratizaciju na radnom mjestu i u cjelokupnom društvu. Međutim, već u to vrijeme je R. Blauner³⁶ ukazao na tendenciju da funkcionalna integracija radnika u kompleksne proizvodne procese dovede do njihove identifikacije s poduzećem i svojom pozicijom u proizvodnoj hijerarhiji, kao i s kapitalističkim društvenim sistemom u cjelini. Tokom sedamdesetih godina čitav je niz socioloških istraživanja ukazao na ispravnost Blaunerovog stajališta³⁷, tj. na tendenciju razvoja svijesti visokokvalificiranih radnika i znanstveno-tehničke inteligencije u smjeru društvene neutralnosti specijalista koji se ne osjeća odgovornim za posljedice svoga rada, koji je bespomoćan u odnosu na probleme društva u kojem živi i koji je postao privjesak jednoj nepreglednoj komercijaliziranoj i militariziranoj tehnici.

Iz spomenutih argumenata može se zaključiti da impulse za transformaciju društva realnog socijalizma ne treba očekivati od visokospecijaliziranog sloja znanstveno-tehničke inteligencije, već od sprege radničke klase i nespecijaliziranih društveno angažiranih intelektualaca-univerzalista unutar ili izvan partije, u ovisnosti o konkretnim društvenim okolnostima. I. Perić³⁸ s pravom ukazuje na činjenicu da je radnička klasa bila glavni nosilac opozicijskih kretanja i u Mađarskoj 1956, i u Čehoslovačkoj 1968, i u Poljskoj 1980. godine i da su ta opozicijska kretanja bila usmjerena protiv države kao »ukupnog poslodavca«. Suprotno tomu u Sovjetskom Savezu nisu yidljive tendencije konfrontacije radničke klase s birokratskom državom, čime su procesi društvene transformacije blokirani. Važno je naglasiti da je u Čehoslovačkoj 1968. godine veoma važnu ulogu igrala partijska inteligencija, dok je u Poljskoj nakon 1976. došlo do sprege opozicijske inteligencije s radničkom klasom. U tom kontekstu naravno postavlja se jedno pitanje koje zah-

34) Vidi npr.: S. Mallet, *La nouvelle classe ouvrière*, Paris 1963, i: A. Touraine, *La conscience ouvrière*, Editions du Seuil, Paris 1966.

35) Vidi npr.: Friedrich Pollock: *Automation*, 1956 i: Eugen Kogon: *Die Stunde der Ingenieure*.

36) R. Blauner, *Alienation and Freedom*, Chicago/London 1964.

37) Vidi npr.: F. Deppe: *Das Bewußtsein der Arbeiter*, Pahl-Rugenstein Verl., Köln 1971; G. Hortleder: *Ingenieure in der Industriegesellschaft*, Suhrkamp, Frankfurt/M. 1973; H. Lange: *Wissenschaftlich-technische Intelligenz*, Pahl-Rugenstein Verl., Köln 1972.

38) I. Perić: *Pretpostavke i subjekti promjena*, Naše teme 7—8/1982, str. 1207.

tijeva daljnju teorijsku obradu. Naime, u kojoj mjeri je na spomenuta opozicijska kretanja moguće primijeniti marksistički kategorijalni raster, tj. smatrati ih jednim novim pojavnim oblikom klasne borbe između radnika i birokratiziranog vodstva, odnosno da li je poželjno i potrebno zato revidirati definicije pojma klasa, na koju mogućnost ukazuje I. Salečić³⁹.

Bez obzira na taj nedostatak Bahrove analize s teorijskog mi se stajališta čini značajnim njegov pojam »viškasvijesti«, koji se odnosi na određeni dio mentalnog kapaciteta radnih ljudi, koji nije vezan za proizvodni proces i osiguranje egzistencije i koji im omogućuje i stimulira ih da se pozabave problemima društva u kojem žive. U uvjetima kada takav višak svijesti ne postoji, tj. kada postoji samo kod konzervativnih privilegiranih slojeva, socijalističkoj revoluciji prijeti razvoj koji kritizira R. Bahro, razvoj čije mehanizme je detaljno razradio A. Schaff u već spomenutoj knjizi⁴⁰ i dao im naziv »mirna kontrarevolucija«.

Uloga saveza komunista kao organiziranog društvenog subjekta u procesu transformacije

U svojoj rekapitulaciji povijesti razvoja ruske komunističke partije Bahro ukazuje na osnovni problem Lenjinovog koncepta partije kao radničke avangarde u uvjetima relativne ekonomske i kulturne zaostalosti: s jedne strane je izgradnja jedne posebne konspirativne i disciplinarne organizacije najnaprednijeg dijela radničke klase neophodna i povijesno je iskustvo pokazalo njenu neophodnost kao vođe revolucije u tim uvjetima. S druge se strane, međutim, takva partija nakon provedene političke revolucije neminovno nalazi pred daljnjim zadacima, kao što su obrazovanje stanovništva i ekonomska izgradnja, koji je dovode u sukob i otuđuju od jednog dijela stanovništva i to ne samo od razvlašćenih predrevolucionarnih vladajućih klasa. Taj konflikt bitno otežava revolucionarno djelovanje partije, pogotovo ako se ona ne zadovoljava s ostvarivanjem pojedinih subjektivnih interesa do tada eksploatiranih klasa, već od njih traži nešto do čega može dovesti samo jedan dugotrajan razvoj društvene svijesti, naime, da u najkraćem mogućem roku postanu od klase po sebi klasa za sebe, tj. svjesno se identificiraju s novim društvenim sistemom i snagama koje ga žele izgraditi. Što je on izrazitiji, to su opsežnija i sredstva represije koja partija mora primijeniti i to je veća opasnost da se ona udalji od stvarnih, subjektivno spoznatih i povijesno sazrelih interesa radnika, zauzme prema njima paternalistički odnos i konstituirala se u novu vladajuću klasu. Taj je razvoj u Sovjetskom Savezu bio završen deset godina nakon oktobarske revolucije početkom Staljinove strahovlade. Bahro s pravom naglašava da je na kraju tog razvoja partija izgubila svoj lenjinistički karakter i pretvorila se u političku administraciju potpomaganu organima terora⁴¹. Radi perpetuiranja svoje društvene moći takva partija je prisiljena da stvori jaku državu kao instrument represije, tj.

39) I. Salečić: Osobnosti Bahrove analize, Naše teme 7—8/1982, str. 1192, str. 1195.

40) Vidi opasku 32.

41) Die Alternative, str. 91—97.

ne samo da odustane od Marxovog koncepta odumiranja države kao posljedice provođenja diktature proletarijata, već da proglasi jačanje države istovjetnim s jačanjem diktature proletarijata.

Imajući pred očima Marxove riječi koje se odnose na ulogu saveza komunista u proleterskoj revoluciji izrečene u »Komunističkom manifestu«, društvenu ulogu jugoslavenskog Saveza komunista, kao i procese reformi u čehoslovačkoj partiji tokom 1967. i 1968. godine, Bahro razvija koncept jednog novog saveza komunista koji kroz kontinuirani proces autogene unutarnje transformacije sadašnjih komunističkih partija postepeno postaje kristalizacijski centar novog socijalnog pokreta, u kojem se angažiraju svi društveni slojevi nezadovoljni postojećim društvenim sistemom. Samo jedna politička partija, tj. savez komunista je dovoljna zato što razlike u modernoj strukturi društva principijelno nisu antagonističke, kao i zato što sve grupe koje oponiraju postojećem sistemu streme jednoj sintezi svih postojećih suprotnosti na višem stupnju razvoja⁴². Osnovnu funkciju tako regenerirane partije Bahro vidi u posredovanju općih emancipatorskih interesa i raznih postojećih društvenih odnosa i s njima povezanih pojedinačnih neposrednih interesa. Da bi tu funkciju mogao nesmetano obavljati savez komunista mora ostati organizacijski i personalno odvojen od države, čija organizacija naginje razvijanju i univerzaliziranju svojih partikularnih korporativnih interesa, dok je osnovna funkcija saveza komunista društvena integracija.

Karakter tog saveza komunista je izrazito moralan i intelektualan. Njegov intelektualizam, međutim, nije elitistički, već počiva na intelektualiziranju velikog dijela stanovništva. Povrh toga Bahro očekuje od njegovih članova proročko-asketske sposobnosti i spremnost da se žrtvuju u interesu društva. To očekivanje asketizma odnosi se posebno na intelektualce kao na do tada privilegiranu društvenu grupu, kojima asketizam treba da posluži kao potvrda njihove spremnosti da se zalaže za ostvarenje ideje komunizma⁴³.

U vezi s tim konceptom razvoja partije u novi savez komunista i njegove društvene funkcije u toku procesa transformacije društva, mogu se uočiti tri grupe neriješenih problema. Prva se odnosi na odnos partije u procesu transformacije u smjeru novog saveza komunista i različitih društvenih klasa i slojeva. Bahro objašnjava dostatnost jedne partije kao institucije za artikulaciju raznolikih društvenih interesa time da ona u sebi ne ujedinjava interese jedne klase, koja nužno antagonizira neku drugu klasu koja u tom slučaju mora osnovati jednu drugu partiju kao zastupnika svojih interesa, već da je ona nošena od progresivnih frakcija svih društvenih slojeva i klasa, koje su funkcionalno integrirane u industrijski sistem, stoga međusobno ovisne i nesklone konfliktima. Taj argument predstavlja jedan logički non sequitur a proturiječi i dosadašnjem iskustvu. Logička teškoća se sastoji u tome da funkcionalna međuzavisnost pojedinih društvenih slojeva i klasa ni u kom slučaju ne isključuje bitnu različitost njihovih interesa⁴⁴, pa tako vjerojatno ni interesa njihovih progresivnih dijelova a samim tim i velike teškoće kod pokušaja artikulacije zajedničkih interesa

42) Bahro upotrebljava teško prevodljivi pojam »Aufhebung«, vidi: Die Alternative, str. 294.

43) Ibid., str. 301—2.

44) Kao što je to pokazao Marx za dosadašnji klasna društva.

u okviru jedne partije, pogotovo kad se uzme u obzir da je danas pitanje definicije pojma napretka na mnogim područjima društvenih aktivnosti opet predmet diskusije. Taj logički non sequitur je u ljeto 1980. godine i empirijski potvrđen u Poljskoj, gdje je došlo do otvorenog konflikta među društvenim klasama usprkos njihovoj funkcionalnoj integraciji. Izgleda da je Bahrov savez komunista kao kolektivni intelektualac i kao jedina ili najvažnija institucija za društveno posredovanje moguć samo **nakon** što je ukinuta podjela rada i podjela društva na slojeve i klase, te nakon što je velik dio društva uključen u neki oblik participacije i samoupravljanja. S druge strane, postojanje antagonizma u društvenoj bazi s jedne strane i u partiji s druge strane, npr. u obliku unutarpartijske opozicije, o kojoj Bahro također govori, još ne znači da interesi partijskih frakcija reflektiraju interese antagonističkih društvenih klasa ili antagonističkih frakcija pojedinih klasa u društvenoj bazi, tj. da pobjeda unutarpartijske opozicije automatski znači da će partija u budućnosti usmjeriti društveni razvoj prema Bahrovoj alternativni ili nekom drugom obliku samoupravnog društva. Moguće je, naime, da unutarpartijska opozicija želi radi konzerviranja postojećeg sistema društveni i ekonomski život racionalizirati, modernizirati i funkcionalizirati u što može biti uključena i veća specijalizacija i podjela rada, dok se antagonizam društvenih klasa koncentrira na mogućnost smanjenja podjele rada, redukcije utjecaja birokracije, ekonomske demokracije i sl. Tako, na primjer, čehoslovačko iskustvo 1968. godine nipošto ne dokazuje da je novo partijsko rukovodstvo bilo spremno da krene putem potpune rekonstrukcije društva na principu samoupravljanja. Fasciniran tim pokušajem reforme realnog socijalizma Bahro je izgleda zaboravio da se jedno društvo može modernizirati i liberalizirati, da se čak može omogućiti participacija unutar jednog strogo definiranog segmenta aktivnosti na radnom mjestu a da to ne znači približavanje Bahrovoj alternativni, tj. bez da se smanje društveni antagonizmi, podjela rada itd.

Drugi neriješeni problem odnosi se na lik člana novog saveza komunista. S jedne strane Bahro očekuje da se u njemu nađu svi oni koje je njihov suficit svijesti odveo na put traženja mogućnosti društvene emancipacije a to je, uslijed široke rasprostranjenosti tog suficita, razvitka obrazovanja i sl. jedan veliki dio stanovništva. S druge strane, on postavlja veoma rigorozne zahtjeve na moralni lik članova saveza komunista, tako da se nameće utisak da Bahro ipak ima u vidu elitističku partiju, u kojoj su organizirani ljudi koji su ne samo intelektualno zainteresirani za društvene probleme, već radi ostvarenja društvene emancipacije spremni na materijalna odricanja sve do askeze, požrtvovni i sl.⁴⁵ na što ukazuje i spominjanje budističke parabole o religijskoj figuri Kuan Yin kao simbola altruizma i produhovljenja⁴⁶. Izgleda mi nemogućim da se većina ili veliki dio radnih ljudi približi tom etičkom idealu, pogotovo ne kroz dulji vremenski period. Odatle slijedi da u slučaju da postavi toj kriterij za primanje novih članova savez komunista ili mora

45) Bahro zahtijeva da asketizam u odnosu na zadovoljavanje vlastitih neposrednih potreba predstavlja uvijek pripadništva partiji i mjerilo sposobnosti za komunistički način mišljenja, *Die Alternative*, str. 301.

46) *Ibid.*, str. 301.

postati elitna partija asketa (i vjerojatno fanatika) ili mora u svakodnevnoj praksi odstupati od njega i tako ga u neku ruku izdati, odakle nadalje slijedi da je bolje da taj ideal ne bude shvaćen kao mjerilo sposobnosti za komunističko mišljenje, već samo kao, na primjer, regulativna ideja.

I konačno, postavlja se pitanje odnosa nove partije i države, posebno pitanje mogućnosti koje savezu komunista svoje na raspolaganju radi posredovanja općih emancipativnih i pojedinačnih i grupnih društvenih interesa, ako je on i personalno i organizacijski odvojen od države. Naime, posredovanje društvenih interesa obavlja se na više različitih razina i u okviru različitih društvenih organizacija (npr. u okviru upravnih organa, u političkim partijama, sindikatima itd.), ali se u modernim društvima s državnom organizacijom definitivne odluke uvijek donose na nivou i u okviru organa države, iz jednostavnog razloga što moderna država raspolaže monopolom fizičke sile potrebnim za provođenje tih odluka u praksi. To naravno ne znači da kompetentno posredovanje interesa nije moguće izvan državnih organa kao, na primjer, u savezu komunista ili u slučaju Jugoslavije, u raznim organima društvenog samoupravljanja, ali je za **sigurnu realizaciju** donesene odluke neophodna mogućnost rekursa na državne organe. U slučaju da je savez komunista u potpunosti odvojen od države može njegova organizacija poslužiti samo kao pomoćni okvir u procesu posredovanja, dok konačne odluke moraju biti donesene na nivou države. Ta problematika, međutim, već ulazi u područje Bahrove koncepcije funkcije i organizacije države što je tema slijedećeg odsjeka. S druge strane, moguća je pretpostavka da Bahro, u skladu sa svojom koncepcijom saveza komunista kao organizacije intelektualaca misli isključivo na **teorijsko** »posredovanje«, tj. na teorijski rad radi pronalazjenja teorijskih sinteza koje uklanjaju do tada postojeće interesne razlike. Iako je takva uloga saveza komunista izvan svake sumnje nužna i korisna ne može se očekivati da ona u svim slučajevima bude uspješna, tj. da konflikt interesa bude riješen na teorijskoj razini, tako da ostaje potreba za organizacijskom bazom države kao najviše instance za rješavanje konflikata, odlučivanje i provođenje tih odluka.

Problem državne i komunalne organizacije

Dok u kapitalizmu konkurencija među kapitalistima osigurava razvoj proizvodnih snaga, a najamni rad prisilu na rad, što znači da su impulsi koji stimuliraju ekonomski razvoj inherentni samoj ekonomskoj sferi, dotle je nacionalizacija sredstava za proizvodnju u Sovjetskom Savezu povukla za sobom potrebu da na mjesto ekonomske stupi politička prisila. Komunistička partija je zato rekonstruirala birokratsku državu kao instrument takve prisile⁴⁷. Upravo zato se ta država u uvjetima nerazvijenosti nije mogla konstituirati kao demokracija. Tu, radničkoj klasi otuđenu birokratiziranu državnu organizaciju, Staljin je ideološki dogmatizirao i time joj oduzeo razvojnu vitalnost.

⁴⁷) Ibid., str. 25, 50 i 201.

Bahro vidi neophodnost države i kao organizacijski okvir svoje komunističke alternative. Država i dalje mora obavljati svoju osnovnu funkciju u sferi ekonomije pri čemu, međutim, ona odumire utoliko što prestaje biti instrument za vladanje ljudima, kao što je to slučaj u realnom socijalizmu i postaje instrument za integralno organiziranje proizvodnje, tj. za upravljanje isključivo stvarima. Današnja razina kompleksiteta proizvodnih sredstava zahtijeva od svakog pokreta za transformaciju društva da sačuva državni aparat i podvrgne ga svojoj kontroli i na taj način spriječi ekonomske poremećaje koji bi za njega samoga mogli biti kobni.

Državni se aparat može transformirati iz aparata za vladanje ljudima u aparat za vladanje stvarima samo postepenom gradnjom sistema društvene samoorganizacije, tj. sistema komuna koji ga penetrira »odozdo« i postepeno mu oduzima kvalitetu otuđenosti. U mjeri u kojoj pripadnici društva nemaju pregled preko društvenog totaliteta čiji su dio i prema tome nisu u stanju ni da ga kontroliraju, mora državni aparat ostati jedna otuđena društvena organizacija. Zato je jedan od osnovnih zadataka komunista da rade na razvoju društva u smjeru **stvarnog i formalnog samoorganiziranja u asocijaciju komuna**. Ta organizacija predstavlja strukturalni uvjet za društvenu inicijativu pojedinaca kao i osnovu realnog zajedništva. S druge strane, komunalna organizacija zajedničkog života treba da omogući neovisnost socijalne strukture komuna od tehnički i organizaciono uvjetovane hijerarhijske strukture društvenih odnosa u materijalnoj proizvodnji radi sprečavanja prenašanja funkcionalne stratifikacije iz sfere proizvodnje u socijalnu sferu komunalnog života. Drugi osnovni uvjet sprečavanja socijalnog raslojavanja u okviru komuna je ukidanje dotadašnje podjele rada, čime se omogućuje udruženim pojedincima da kao zajednica objektiviraju sistem upravljanja vlastitim ekonomskim aktivnostima, da ga subsumiraju pod svoju kolektivnu volju, a s druge strane pojedine specijalističke funkcije i zadatke u sistemu materijalne proizvodnje međusobno pravedno podijele⁴⁸. Bahro naglašava da koncept komune, zadruga⁴⁹ ili zajednice⁵⁰ ne može biti izjednačen s konceptom društva^{51,52}, te da se stoga pred moderna društva postavlja problem odnosa tih dvaju koncepata i oblika konstitucije ljudskih agregata, tj. problem odnosa nehijerarhijske organizacije komuna i hijerarhijske organizacije globalnog društva kao velikog ljudskog agregata, budući da današnji visoki stupanj integracije čovječanstva isključuje isključivo komunalnu organizaciju.

Zato Bahro postavlja pitanje organizacijskog i funkcionalnog principa »skupštine« tih općina koji treba da omogući da svi članovi društva kontroliraju njegov totalitet, tj. cjelinu socijalističkog demokratskog procesa. Očekivana vjerojatnost uspješne realizacije i funkcionalnosti te demokratske organizacije društva mora poslužiti kao kriterij za izbor sistema ekonomske regulacije. Samo ako društvo uspije pronaći i implementirati u tom smislu

48) Ibid., str. 361.

49) Genossenschaft

50) Gemeinschaft

51) Gesellschaft

52) Die Alternative, str. 361.

optimalan sistem ekonomske regulacije, postaje država suvišna kao organizacija otuđenog društvenog posredovanja. Stoga se ono mora konstituirati u neki oblik sistema autonomnih kolektivnih subjekata, koji sami posreduju u procesu rješavanja problema svog uključivanja u cjelinu. Usprkos tom samoposredovanju potrebna je jedna instanca u kojoj se donose odluke o bitnim problemima cjeline, prvenstveno o ekonomskoj aktivnosti. U okviru te cjeline ostaju komune autonomne proizvodne jedinice, mali, pregledni mikrokozmi, za koje obaveze prema cjelini predstavljaju rubne uvjete aktivnosti. Odatle slijedi da asocijacija komuna mora biti hijerarhijski organizirana. Nosioći centralnih funkcija imat će tendenciju da uzurpacijom društvene moći podvrgnu komune svojoj vlasti. Ta se opasnost ne može ukloniti organizacijskim mjerama već se otuđenje moći može spriječiti samo stalnom budnošću svih činova društva, stalnom kontrolom aktivnosti skupštine i centralnog upravnog aparata. Takva će kontrola biti uspješna samo pod uvjetom da svi pojedinci stvarno raspoložu općom kompetencijom za društveno upravljanje, koja može da se izrazi u apsolutno slobodnoj sferi javnog mišljenja⁵³ i da su u svako doba spremni da je mobiliziraju i društveno djeluju.

Iz ove kratke rekapitulacije osnovnih Bahrovih misli o socijalističkoj alternativi vidi se da je njegov koncept društvene strukture dualistički: osnovne društvene jedinice su komune (nije jasno koju veličinu — teritorijalnu i populacionu — komuna Bahro ima u vidu), čija je unutarinja struktura određena principom zajednice ili zadruge, a te su komune udružene u državnu cjelinu koja je organizirana na principu samoupravnog posredovanja interesa komuna i hijerarhijskog administrativnog upravljanja. Svojom koncepcijom komuna Bahro pokušava ukazati na potrebu rješavanja dvaju fundamentalnih problema današnjeg čovječanstva: s jedne strane problema tendencije nastajanja velikih, totalitarnih masovnih društvenih sistema, koja je svoju ekstremnu povijesnu konkretizaciju našla u fašističkim i staljinističkim društvima, a s druge strane, kao naličja ili nadopune prve tendencije, problema tendencije raspada svih oblika zajednica u aglomerate osamljenih i izoliranih građanskih pojedinaca, odnosno borniranih posesivnih malograđana, čiji je društveni horizont određen i ograničen materijalnim interesima njegove rezidualne i u skladu s tom tendencijom često veoma nestabilne porodice. On međutim ispušta iz vida nekoliko važnih problemskih kompleksa koji se moraju riješiti ako njegov koncept komunalne organizacije društva treba da postane realističan. Tako iz Bahrovog teksta nije jasan princip organizacije privrednog života: s jedne strane država ostaje neophodna kao centralna organizacija za regulaciju ekonomskih aktivnosti a s druge strane komune treba da ostanu autonomne proizvodne jedinice. Tu se javlja slijedeći problem — što je veći dio ekonomskih aktivnosti pojedine komune uključen u ekonomiju cjeline, utoliko je ekonomska aktivnost komune autonomna samo u tom smislu da predstavnici svake komune sudjeluju u donošenju zajedničkog plana, dok pojedine odluke u proizvodnji postaju funkcije ciljeva tog zajedničkog plana. I obrnuto: komuna može autonomno ekonomski djelovati u svakom trenutku samo onda ako nije ovisna o zajedničkom planu, tj. ako je autarkična. Smatra li Bahro da je centralno plani-

53) Ibid., str. 363—372.

ranje potrebno samo kod jednog dijela ekonomskih aktivnosti komune? U epohi globalne ekonomske integracije takvo očekivanje mi se čini utopijskim. Ili pod autonomijom podrazumijeva zastupljenost svake komune u centralnim organima, u kojima se odlučuje o zajedničkim društvenim akcijama, posebno o ekonomskim planovima? U tom se slučaju teško može govoriti o autonomiji, već prije o demokratskoj reprezentaciji u centralnim organima društvenog dogovaranja. Svodi li se ta autonomija na samostalnost u vanekonomskim sferama (npr. kulturi)? Izgleda mi da se Bahrov princip bilanciranja potreba, rada i produkata svodi na već jako dobro poznat sistem centralnog materijalnog planiranja, koji ne počiva na jednoj centralnoj planskoj birokraciji, već na zajedničkoj akciji komuna, pri čemu princip organizacije i funkcioniranja tog sistema ostaje nejasan.

Zatim, iz činjenice da su se pojedine komune obavezale na određene oblike i rezultate svoje ekonomske djelatnosti još ne slijedi da će one te svoje obaveze i stvarno ispuniti. U slučaju opravdanog neispunjavanja postavlja se pitanje naknade štete koja je kroz to nastala drugim općinama, dok se u slučaju neopravdanog neispunjavanja preuzetih obaveza postavlja pitanje pozivanja na odgovornost, kažnjavanja, prisile i sl. Bahro uopće ne razmatra problematiku prava i jurisdikcije — npr. pitanja filozofske koncepcije i utemeljenja prava, pitanja sociologije prava, pitanja društvenog statusa i funkcije jurisdikcije, njezinih nosilaca u sistemu udruženih komuna, i sl., iako je njihovo tematiziranje u ovom kontekstu neophodno potrebno. Također, ostalo je otvoreno pitanje postojanja sredstava fizičke prisile i nadležnosti za njihovu upotrebu. U određenim slučajevima ta prisila može postati neophodna radi provođenja dogovorenih odluka protiv općina koje se ne drže dogovora. Pokraj toga, ne može se očekivati da novi oblik društvene organizacije bude uveden istovremeno u čitavom svijetu, odakle slijedi da će asocijacija općina biti konfrontirana s problemom obrane od vanjskog neprijatelja, tj. potrebom da organizira armiju. U oba slučaja mora postojati centralni aparat koji raspolaze spomenutim sredstvima prisile. Kako je moguće osigurati da ih on ne iskoristi za uzurpaciju društvene moći? Ili Bahro polazi od utopijske predodžbe da je već danas moguće potpuno odumiranje prava i države kao organizacije nasilja, te konstitutiranje apsolutno miroljubivog svjetskog društva?

Problematika prava i državne prisile ukazuje na to da Bahro nije riješio ni problem političke organizacije države. Iz njegovog se teksta može vidjeti samo da skupština komuna ima neku vrst direktivne vlasti, te da postoji administrativna organizacija koja odluke te vlasti provodi. Ostaje, međutim, nejasno da li skupština predstavlja zakonodavni organ ili ona upravlja pomoću dekreta. U vezi s aktivnošću skupštine postavlja se pitanje organizacijskog principa vlasti postoji li podjela vlasti ili je skupština ujedno i vrh izvršne organizacije? Da li se skupština bavi samo ekonomskim pitanjima ili donosi i političke odluke? Budući da mi se razmatranje političkih pitanja čini neizbježnim, ostaje otvoreno pitanje organizacije nosilaca različitih političkih interesa u okviru skupštine. Usprkos postojanju saveza komunista ta je organizacija od interesa stoga što Bahro naglašava da je savez komunista personalno i organizacijski odvojen od države. Da li se u skupštini i/ili

izvan nje formiraju političke frakcije, da li su delegati vezani za imperativni mandat koji djelomično sprečava njihovo povezivanje u partije ili frakcije u skupštini?

Preostaje zaključak: Bahro je u svom radu dao jednu uspješnu kritiku realnog socijalizma. U potrazi za društvenim subjektom transformacije je precijenio i spremnost a i mogućnost znanstveno-tehničke inteligencije da postane vodeća grupa u tom procesu. U odnosu na socijalističku alternativu ukazao je na nekoliko nužnih uvjeta za njeno ostvarenje: kulturnu revoluciju, ukidanje podjele rada u smislu doživotne specijalizacije na poslove koji isključuju stjecanje sposobnosti za društveno upravljanje, reorganizaciju društva i njegovu rekonstrukciju kao organizacije komuna, itd. Međutim, njegova koncepcija alternative ne sadrži cjelovitu konstrukciju komunalnog društvenog uređenja. Možda je Bahro svjesno odlučio, ugledavši se na Marxa i na kritičku teoriju, da ne konstruira pozitivne utopije da bi izbjegao njihovu eventualnu ideologizaciju. Usprkos tomu, nešto detaljnija razrada problematike alternative, makar samo u interogativnom obliku, sigurno bi zaokružila sadržaj knjige i time ga učinila adekvatnijim naslovu.

Mojmir Križan

Some Critical Reflections on Bahro's »Alternatives«

SUMMARY

The Yugoslav edition of R. Bahro's book »Alternative« (Globus, Zagreb 1981) has stirred up numerous theoretical discussions. In its number 7—8 of 1982, the journal »Naše teme« (»Our themes«) has, among other articles, included eight critical reviews on Bahro's work.

The aim of this paper is to deal with:

- a. Certain aspects of the above work which were not dealt with in the discussion and
- b. To comment on certain points in the discussions which — in the author's opinion — have resulted from lack of — understanding of Bahro's work.

In the focus of the paper is Bahro's analysis of the Stalinism phenomenon; the historic role of »Real socialism«; the problem of defining a historical subject of social transformation in real socialism; the role of League of Communists as an organised social subject in the transformation process; the problems of the State and communal organisation.

The author concludes that Bahro has given a valuable criticism of realistic socialism, despite the fact that in his search of the social subject of transformation, he has exaggerated the readiness and capabilities of scientific and technical intelligence to become the leading factors in the process. With regard to the Socialist alternative, he has pointed to several conditions required for its realisation: cultural revolution; abolition of division of labour in the sense of a life-long work specialisation; reorganisation of society and its reconditioning into communal organisations. However, his concept of the alternative does not embody a comprehensive construction of a communal social system.

Translated by
V. V.